

Det har derfor ikke kunnet undgås, at biografierne er blevet noget uensartede, men som helhed kan det siges, at de for studenternes og realisternes vedkommende som regel er gode, i mange tilfælde endog fremragende, medens de for andre ikke dimitterede elever er ret svingende fra ganske få oplysninger til biografier, som står fuldt på højde med dimittendernes. Denne forskel har ifølge sagens natur vel næppe kunnet undgås, idet der blandt disse sidste elever oftest vil savnes oplysninger om bopæl og dermed om deres videre skæbne.

Redaktionsudvalget har udført et kæmpearbejde, som uanset de få anførte mangler har beriget den danske biografiske litteratur med en såre værdifuld og nyttig bog, der vil være til gavn og glæde selvfølgelig først og fremmest for gamle soranere, men også for den stadig voksende kreds af personalhistorikere, der vil forstå at værdsætte bogen. Har man selv prøvet, hvad det vil sige at have med et lignende arbejde at gøre, kan anerkendelsen kun blive ren og uforbeholden, det er et meget fint arbejde, der her er udført. Måtte sjælen i foretagendet, civilingeniør A. Kann Rasmussens i indledningen udtalte håb om, at det må blive muligt at udsende lignende biografier for lærere og alle soranere fra 1822–1900 snart gå i opfyldelse.

Olav Christensen

Skolen og samfundet

GUNHILD NISSEN: BØNDER, SKOLE OG DEMOKRATI. *En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880–1910. Forlaget Becktegn, København 1973. 367 sider. Ill. 78,50 kr.*

Man skal ikke gå så forfærdelig mange år tilbage, før skolehistorie stort set var ensbetydende med skolelærernes, nogle skoleideers – og her først og fremmest de grundtvig-koldske – eller skolelovgivningens historie. Skolevæsenet har haft sin faste plads i de sognehistoriske fremstillinger, men også her er det oftest forblevet ved degne- og lærerbiografier isprængt småtræk om skolelivet. Omkring århundredskiftet behandlede Joakim Larsen almueskolens historie frem til slutningen af forrige århundrede, og senere har Bjørn Kornerup i sit store to-bindes værk om Ribe katedralskole (1947–52) givet et værdifuldt bidrag til latinskolens udvikling frem til begyndelsen af det nittende århundrede. Joakim Larsens bøger og Bjørn Kornerups arbejde er stadig standardværkerne om det offentlige skolevæsen. Til friskolens og folkehøjskolens historie er der fremkommet adskillige bidrag, hvor man særlig mærker sig Roar Skovmands disputats fra 1944: »Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892«. Denne behandling af

den grundtvigske højskoles første halvt hundrede år peger frem mod de bestræbelser, der i de seneste år er gjort for at udvide perspektivet i arbejdet med den danske skoles historie. Skovmands bog gav nok plads for personskildringer og for en omtale af højskoleideernes udvikling. Men samspillet mellem samfund og skole spiller en betydelig rolle i disputatsen. Skovmand redegjorde for højskolens stilling i de politiske kampe i perioden, og med en social og geografisk analyse af elevflokkene blev den grundtvigske højskole bragt i en langt mere »jordnær« forbindelse med det omgivende samfund, end det havde været almindeligt i tidligere fremstillinger. Med oprettelsen af »Institut for dansk skolehistorie« i 1964 og udgivelsen af »Årbog for dansk skolehistorie« fra 1967 blev der skabt et forum for arbejdet med skolehistorien. Gunhild Nissens arbejde, der indbragte forfatteren den pædagogiske doktorgrad, fremkommer som et resultat af denne mere institutionaliserede indsats i udforskningen af den danske skoles udvikling. Både i denne bog og i de arbejder, der pågår ved instituttet, er det skolen i det danske samfund, der er hovedproblemstillingen.

Gunhild Nissens valg af emne indenfor skolehistorien markerer klart den nye linie. I perioden fra 1880 til 1910 var den offentlige skole på landet stort set uforandret. Lovgivning og administration ændrede kun lidt på ydre og indre struktur. Samtidig var den »skolen for landbosamfundet, ikke hverken et springbrædt til et andet erhverv eller den første begyndelse til en lang uddannelse« (s. 13). Uden store udsving var den to-klassede skole med én lærer den eneste skoleform i landbosamfundet for langt størstedelen af de skolesøgende børn, men netop det samfund, landsbyskolen virkede i, prægedes af en stærk udvikling på alle samfundslivets felter, materielt som kulturelt. Det er ud fra disse kampe og forandringer i samfundet, Gunhild Nissen vender sig imod den offentlige skole og spørger, hvordan påvirkedes skolen heraf, både i de store linier over den lokale administration af skolevæsenet og helt ind i den daglige skolegang. Gunhild Nissen understreger, at hun anskuer skolen »nedefra og udefra« mod den ældre skolehistories »oppefra« (s. 14). Her kunne man med udbytte sammenholde »Bønder, skole og demokrati« med Joakim Larsens på mange måder udmærkede »Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818–98« (1899) og supplere forfatterens ovennævnte distinktion mellem nyere og ældre synspunkter ved at tilføje, at ikke blot har man traditionelt set skolen »oppefra« men også »indefra«, dvs. fra skoleadministrationens, skoleautoriteternes og lærernes side.

Det centrale spørgsmål, Gunhild Nissen stiller, lyder: »Kom det an på læreren?«. Det er næppe urigtigt at hævde, at den almindelige opfattelse baseret på erindringer, sognehistorier og andre kilder stærkt har bidraget til at sætte lærerpersonligheden som den afgørende faktor for skolens liv og virke i denne periode. Han måtte præge skolens situation betydeligt, da han jo oftest var eneste mand på stedet. Men hertil kommer yderligere, at skolelærergruppen næppe før eller siden har indtaget en så betydelig plads i samfundslivet

med politikere som Chr. Berg og I. C. Christensen, videnskabsmænd som N. J. Fjord og P. Nielsen, Tystofte osv. Det store værk, »Lærerne og Samfundet I–IV« (1913) giver med ikke uforståelig selvfølelse en opsummering af lærerstandens indsats fra litteraturen til det landøkonomiske organisationsarbejde. Heroverfor stiller Gunhild Nissen som arbejdshypotese, at »Økonomiske forhold, erhvervsforhold og politiske og kulturelle forhold i det landbomiljø, hvor skolen skulle virke« (s. 14) ikke blot har bestemt de materielle rammer omkring skolen, men også haft stor betydning for den almindelige opfattelse af skolens situation.

Som undertitlen viser, har Gunhild Nissen valgt en fire-doblet lokalhistorisk undersøgelse. Med en meget kort skitseret ramme i form af lovgivning og administrativ praksis spredt på de forskellige afsnit, behandles forholdet mellem den offentlige skole på landet og befolkningen i fire provstier, den i skolesager første administrative enhed over de enkelte kommuner. Periodens skolepolitiske diskussioner eller f. eks. lærerorganisationernes behandling af forskellige forhold landsbyskolen vedrørende er ikke medtaget. De fire provstiers skoleforhold er helt dominerende i fremstillingen, så meget, at man ind imellem dog gerne vil have hørt om, hvad opfattede man i Rigsdag, hos skoleautoriteterne og f. eks. i »Danmarks Lærerforening« som de aktuelle problemer i skolens liv. Men afgrænsningen er gennemført konsekvent, og må anses for at være den eneste fremkommelige, når man erindrer de meget store krav til arbejdsindsats, der følger af den problemstilling, Gunhild Nissen har valgt. De fire provstier er Merløse-Tudse på Sjælland – præget af stærk politisk aktivitet i provisorietiden, Bjerger-Aasum på Fyn – hvor den grundtvig-koldske friskole var meget udbredt, Hind-Bølling-Nr. Horne i Vestjylland – med missionsk præg og den særlige vestjyske skoleordning samt endelig et »neutralt« provsti – Middelsom-Sønderlyng mellem Viborg og Randers. På provstiplanet var det hensigten at gennemføre en række overvejende statistiske undersøgelser, hvis resultater skulle suppleres med og belyses af dybdeboring i skoleforholdene i en enkelt kommune i hvert provsti. Her er arbejdet kun en torso. Kun et sted – forfatterens fødekommune Sr. Jernløse-Søstrup i Merløse-Tudse provsti – blev denne del af planen gennemført til bunds, mens visse undersøgelser blev gjort i Vindum, Middelsom-Sønderlyng provsti (her hjulpet betydeligt af et fyldigt og velbevaret sognerådsarkiv). Det kan ikke andet end svække resultatet af arbejdet, at forfatteren kun er nået ned til græsrodderne et sted, men man kan næppe laste Gunhild Nissen for at have opgivet den først lagte plan. Anmelderen kan til fulde bekræfte, at det er et overordentligt slidsomt og utaknemmeligt arbejde at tilvejebringe kildemateriale til belysning af landbosamfundet i slutningen af forrige århundrede. Ofte står man efter dages eftersøgning, ekserpering af kildemateriale og interviews med et særdeles magert kildemateriale!

Den reviderede arbejdsplan, der udgør bogens disposition, omfatter herefter en punktundersøgelse af Sønder Jernløse-Søstrup kommune og en gennemgang af de fire provstier med henblik på privatundervisningens omfang – det

er først og fremmest friskolerne – de forskellige skolegangsordninger i perioden, forsømmelsernes omfang og spørgsmålet om udskrivningen af 13-årige skolebørn (jfr. § 3 i lov af 2. maj 1855).

Det første afsnit om Sr. Jernløse-Søstrup læser man med stor umiddelbar interesse. Gunhild Nissen er tydeligvis engageret i de mennesker og forhold, hun beskriver, og både sympati og indignation gør stilen levende. Helt ud over det rent skolehistoriske kunne man håbe, at denne fremstilling kunne inspirere fremtidige sogne- og lokalhistorikere til en dybere indtrængen i dette tidsrum, der endnu alt for ofte spises af med en kortfattet oversigt. Kommunens befolknings- og erhvervsstruktur, dens organisationsliv og det offentlige skolevæsens rammer beskrives indledningsvis, hvorefter Gunhild Nissen følger de enkelte læreres virke. I Søstrup sad perioden igennem lærer Jørgensen, hvis person og pædagogiske indsats ikke fremstår i noget tiltalende lys. Isoleret, hård – næsten sadistisk overfor visse børn – var det denne lærerpersonlighed, der afgørende betingede oprettelsen af en friskole i 1884. I Sr. Jernløse sad til 1896 den til gengæld meget vellidte lærer Jessen, en begavet, men urolig skikkelse præget af økonomiske bekymringer. Han efterfulgtes af lærer Petersen, en mindre personlighed som menneske og pædagog, men populær og i besiddelse af »gøggersind«. I Krøjerup, hvor arbejderbørnene fra Knabstrup teglværk og hovedgård hørte til, sad først lærer Witt, højremand, men tilsyneladende alligevel i stand til at komme ud af det med sognets »herskende klasse«, venstregårdmændene, og dernæst den stilfærdige, men som pædagog måske mest sympatisk skildrede af de fire, lærer Jensen. Mon der ikke her er temmelig meget i skildringen, der bygger på en broders sønnesøn, som ikke personlig har kendt den omhandlede!

Skolegang, skoleklima, lærerpersonlighed og forholdet til beboerne, både privat og officielt i form af skolekommission og sogneråd skildres indgående. I modsætning til mange traditionelle behandlinger af tidens historie, er det i Gunhild Nissens arbejde gårdmændene, der som ovenfor nævnt, er de lokale magthavere. Og flertallet var venstre, selv om der var en ikke ubetydelig minoritet af højrefolk: Folketingsvalget 1884: 138–30, 1887: 148–42 og 1890: 146–47. Gunhild Nissen oplyser ikke meget om de to præsters stilling i sognet, mens Lunn'erne vel både socialt og politisk stod udenfor sognets almindelige liv. Det lokale skolestyre var sparsommeligt, men ikke urimeligt (efter tidens forhold), men holdningen til de enkelte lærere var ikke upåvirket af de politiske skillelinier, hvad der ikke mindst kom frem ved forhandlingerne om afløsning af højtidsoffer. Gunhild Nissen ser tre faktorer som afgørende i de lokale myndigheders holdning til skolen: »sin pengepung, sine erhvervsvaner og sin egen mening om, hvad der fremmede børnenes oplysnings-sag« (s. 121). Generelt åbnes pengepungen stadig mere til skoleformål perioden igennem, erhvervsvanerne trådte tilbage i betydning, og der kunne konstateres en stadig stigende overensstemmelse mellem de ovenfra kommende synspunkter, lærernes indstilling og befolkningens – gårdmandsstandens – opfattelse af, hvad der tjente

børnenes uddannelse bedst. Man hævdede, men dog med stadig mindre skarp-
hed efter 1890-erne, sin lokale uafhængighed overfor højere myndigheder, hvad
ikke mindst friskolen i Søstrup vidnede om. Men var det gårdmandssynspunk-
ter og gårdmandskrav, der dirigerede de lokale afgørelser om skolens forhold,
så »blev lærerpersonen for disse beboerkredse helt afgørende for deres aktuelle
accept af den offentlige skole« (s. 122) – det kom i allerhøjeste grad an på
læreren i Sr. Jernløse-Søstrup kommune!

Som bekendt indførte skoleloven af 1814 undervisningspligt, men ikke skole-
pligt. Endnu i det tidsrum, Gunhild Nissen beskæftiger sig med, blev et ikke
ubetydeligt antal børn – mellem 8 og 10 % af det samlede antal – enten hjem-
meundervist eller gik på private skoler. Hjemmeundervisningen kunne have geo-
grafiske årsager, men der var nok så hyppigt sociale hensyn bag. I Sr. Jern-
løse-Søstrup var der en børneflokk både på Knabstrup teglværks hovedbygning
og på hovedgården, og begge steder var der (folketællingen 1890) en lærer-
inde til undervisningen af børnene. Her savner man i Gunhild Nissens fremstil-
ling en bemærkning om, hvornår også den egentlige overklasse begyndte at op-
fatte landsbyskolen som en undervisningsmulighed for deres børn, hvad der ikke
fremgår helt klart af tabellerne s. 302 ff. Men iøvrigt er det først og frem-
mest den grundtvig-koldske friskole og mod slutningen af perioden private,
»byprægede« skoler – ofte i stationsbyer – der er alternativet til den offentlige
skole på landet. Friskolen afklædes i Gunhild Nissens fremstilling for meget af
den glorie, bevægelsens egen historieskrivning ofte har udstyret den med. Den
er ikke først og fremmest en bestræbelse *for* noget, men snarere et forsvar
mod ovenfra kommende bestemmelser om skolegang og -ordning. Også fri-
skolens karakter af udpræget gårdmandsskole bliver understreget (se her dog
A. Ankerstrøm: Friskolen gennem hundrede år III (1949) s. 250 f.).

I det følgende afsnit behandler Gunhild Nissen skolegangsordningerne i de
forskellige provstier. Her var et punkt, hvor landbosamfundets krav om de
større børns deltagelse i arbejdet stod overfor pædagogiske ønsker og hensyn.
Ved periodens begyndelse åbnede lovgivningen og administrativ praksis betyde-
lige muligheder for at indpasse skolegangen efter landbrugets arbejdsbehov. Men
perioden igennem hævdedes hensynet til skolen stadig stærkere på landbrugs-
arbejdets bekostning, og fra 1901 skulle f. eks. høstarbejdet tages af den tid, som
skolegangen levnede og ikke omvendt. Trods udprægede ønsker om hensynta-
gen til børnenes – ikke mindst tjenestedrengenes – deltagelse i landbrugsarbej-
det, er det dog ikke vanskeligt i det materiale, Gunhild Nissen fremlægger, at
se en klar udvikling mod en bred forståelse for, at selv de større drenge
havde krav på skolegang.

Forsømmelserne behandles i et af bogens største afsnit, ligesom behandlin-
gen af det statistiske materiale til belysning af forsømmelsernes omfang har
stillet betydelige arbejdsmæssige og metodiske krav til forfatteren. Forsømmel-
serne rubriceres som sygdom, lovlige forsømmelser – f. eks. på grund af vejret –
og ulovlige, og ikke mindst de sidste har interesse ud fra bogens problemstil-

ling. Ved ulovlig forsømmelse skulle der idømmes mulkt, og her dokumenterer Gunhild Nissen, hvorledes de lokale instanser kunne administrere lovgivningen mere »smidigt« efter landbosamfundets behov. En klar skærpelse sker med et cirkulære i 1889, af Gunhild Nissen betegnet som »krænkelse af det lokale selvstyre« (s. 232). Lovlige og ulovlige forsømmelser falder mærkbart herefter, og det er vanskeligt i det fremlagte materiale at se en egentlig opposition imod de nye regler fra de lokale skoleinstansers side. I det hele er forsømmelserne for nedadgående perioden igennem i alle fire provstier, mindst er udsvinget i det vestjyske, stærkest er faldet i Merløse-Tudse. Uanset skolegangsordningernes ændringer, der rent faktisk gav flere skoledage, sad børnene også relativt flere dage på skolebænken i 1910 end i 1880. Sygedagene viser kun få udsving, men de lovlige og ulovlige forsømmelser falder til meget lave tal omkring 1910. For to skoledistrikter i Sr. Jernløse-Søstrup samt for Vindum distrikt i kommunen af samme navn har Gunhild Nissen undersøgt forsømmelsernes fordeling på de forskellige sociale grupper. Ikke overraskende er tallet for ulovlige forsømmelser højt for gårdmænds tjenestedrenge, ligesom husmands- og arbejderbørn har mange sygedage. Men materialet er spinkelt. Gunhild Nissen gør selv opmærksom på, at af 13 gårdmænds tjenestedrenge i Krøjerup 1895–1900 havde en enkelt gårdmands ene tjenestedreng ialt 47 af gruppens samlede 143 ulovlige forsømmelser – og han var omkring de 14 år! (s. 306). Det er rigtigt af Gunhild Nissen at opstille disse tabeller, men ligeså korrekt s. 320 at pege på behovet for yderligere detailundersøgelser, før en endelig mening om dette forhold kan bekræftes.

Fra 1855 til 1899 eksisterede der en mulighed for at udskrive 13-årige skolebørn, hvis skoleledelsen anså barnet for at have nået de kundskaber, skolen skulle bibringe det. At denne regel fandt stor anvendelse i Merløse-Tudse provsti viser tallene tydeligt, men med store, vanskeligt forklarlige variationer fra kommune til kommune. Højest total antal udskrevne 13-årige havde Gislinge sogn – et af Holbæk amts traditionelt mest aktive og »vågne« områder på de fleste af samfundslivets felter.

Kom det da an på læreren? Gunhild Nissen mener at have konstateret en række forhold, hvor lærerpersonligheden var uvedkommende for befolkningens holdning til skolen, ikke mindst i behandlingen af forsømmelsesvanerne. Men meget kom an på læreren, ikke blot i Sr. Jernløse-Søstrup. Her sidder man med en fornemmelse af, at havde Gunhild Nissen nået også at gennemarbejde Vindum i Middelsom-Sønderlyng, Rynkeby-Revninge på Fyn og Vorgod i Vestjylland, som det havde været den oprindelige hensigt, så var lærerpersonens betydning kommet endnu stærkere til udtryk og havde i en række tilfælde kunnet forklare udsving i statistikken på tabellerne over de respektive provstier.

Gunhild Nissen understreger i sin konklusion konflikten mellem landbrugets krav på de større børns arbejdskraft og hensynet til skolen, og der er i fremstillingen givet omfattende dokumentation for denne modsætning. Men det er som om, at en nuancering her kunne behøves. Landbrugets omlægning fra

1870-erne og fremefter, hvis hovedtræk turde være velkendte, må antages at have stillet endog meget stigende arbejdskrav. Øget og mere krævende husdyrhold, den stærke udbredelse af rodfrugtdyrkningen og i det hele den mere intensive drift har forøget behovet for arbejdsindsats. Føj hertil stigende arbejds-lønninger og den stærke bortvandring fra landbruget, og der skulle ud fra erhvervets fornødenheder kunne have været argumenteret med effekt for større hensyntagen til de større børns anvendelse i landbruget. Og rent faktisk må man konstatere, at landbefolkningen i stigende grad accepterede skolens krav og endog at disse øgedes.

Med omhu har forfatteren redegjort for, hvor politiske modsætninger eller samstemmighed bestemte befolkningens forhold til den offentlige skole. Der er her givet et meget væsentligt bidrag til at skildre den politiske kamp, ikke som sædvanligt på Rigsdags- og landsplan, men lokalt og i »græsrodderne«. Gunhild Nissens brug af begrebet »politik« og »politiske modsætninger« indebærer, hvad der muligvis kunne have været præciseret stærkere, en langt bredere definition end almindeligt i tiden. Både sociale, kulturelle og psykologiske faktorer indgår i de politiske modsætninger, Gunhild Nissen beskriver, men der er ikke tvivl om, at hun i behandlingen af mange af de konkrete konflikter har skudt sig nærmere ind på, hvad der var kernen i de politiske kampe i slutningen af forrige århundrede, end de fleste studier over tidens opgør på Rigsdagen.

Man kan måske savne i konklusionen, at forfatteren i sin indgående beskæftigelse med forudsætningerne for konflikterne mellem den offentlige skole og befolkningen har viet mindre plads til at omtale, hvad der betingede den helt gennemgående, stadigt øgede accept af skolens opgave gennem perioden – mindsket privatundervisning, pædagogisk bedre skolegangsordninger vinder indpas og forsømmelsestallet falder kraftigt. Skoleautoriteternes og lærernes krav honoreres stadigt villigere af sogneråd og befolkning. Det kunne her være på sin plads at nævne, at landbosamfundet ikke var det samme i 1910 som i 1880. Erhvervets udvikling stillede nye og flere krav til den enkelte landmands uddannelse, faglige, økonomiske og andre organisationer aktiviserede tusinder af landbrugere og det landbrugsmæssige oplysningsarbejde tog et vældigt opsving. Den frivillige efteruddannelse på høj- og landbrugsskoler blev søgt af en stor procentdel af landbrugets unge – Roar Skovmand nævner fra 13 til 16 % af en »årgang unge på landet« i 70-erne og 80-erne. Og det var antagelig i høj grad de bedst skolede unge, der senere tog ledelsen i de lokale organer. Alt tyder på øget udbredelse af aviser og litteratur, og endnu i den periode, Gunhild Nissen behandler, nåede »Frem« over 100.000 abonnenter, ikke mindst på landet. At der uanset politik, økonomi og lærerpersonligheder var skabt en bredere almen forståelse for skolegangens og uddannelsens nødvendighed i kraft af denne udvikling må anses for givet.

Gunhild Nissen har inddraget et omfattende materiale til sin undersøgelse, men man kan alligevel af og til overraskes over udeladelser. Joakim Larsen: »Meddelelser om forskellige Forhold vedrørende Skolevæsenet i Danmark«

(1880) ville have givet adskillige udsagn et bredere perspektiv, og folketællingerne kunne ligeledes med fordel have været udnyttet (jfr. s. 26 f. og 307).

»Bønder, skole og demokrati« er godt skrevet, og forfatterens engagement i emnet skinner hyppigt igennem. Ikke mindst konklusionen er formet med sympati og indlevelse og sproglig oplagthed. Gunhild Nissen har gudskelov sat sig ud over den tradition, der går ud på, at disputatser kun skrives for fagfæller! Sympatien er med den del af befolkningen, der i denne periode banede sig vej frem til ligestilling med de hidtidige magthavere, men den kan blive til indignation, når kortsynede erhvervsinteresser forsøger at forringe skolens muligheder for at give børnene de nødvendige kundskaber, og særlig når de svageste, tjenestedrengene, rammes (jfr. s. 195 f., 218 ff., 302 ff. og 335 ff.). Men kunne der ikke også, når man i adresser og på anden vis hævdede, at det var vigtigt at børn fra fattige hjem lærte kreaturpasning, være tale om en vis realistisk opfattelse af forholdene. Man måtte dog se frem til, at disse børn efter konfirmationen overvejende skulle beskæftiges i landbruget, for som det rigtigt understreges allerede i indledningen: »landboerne . . . i almindelighed kunne tænke frem på deres børns voksenliv som noget, der ville ligne deres eget« (s. 12).

Denne bog er efter min mening et af de mest inspirerende bidrag til udforskningen af nyere dansk historie i de senere år. Gunhild Nissen har lagt målet for sin undersøgelse længere ud, end man ofte oplever det, og det er i det perspektiv, de her fremførte indvendinger skal ses. Med en indleven i landbosamfundet i slutningen af forrige århundrede er det lykkedes at komme bagom periodens ydre kampe og dens institutioners mere formelle funktioner. Både til skolehistorien, til dansk lokalhistorie og til udforskningen af den almindelige politiske udvikling er der med »Bønder, skole og demokrati« ydet et meget inspirerende bidrag.

Claus Bjørn

Fra industrialismens ungdom

KØBENHAVNSKE FABRIKKER OMKRING 1890. *En industrihistorisk skildring af Poul Strømstad med tegninger af Christian Tilemann-Petersen. København 1973. 56 s., ill. (Nytårspublikation fra Fr. G. Knudtzons Bogtrykkeri A/S).*

Når man tager den nydelige tryksag »Københavnske fabrikker omkring 1890« i hånden, indgiver den straks en fornemmelse af velbehag, der leder tanken i retning af bogtrykker-festskrift. Slår man op på kolofonen, viser bogen sig da også primært at være en nytårshilsen fra det snart hundredårige Fr. G. Knudt-